

«ՏԱՆՈՒՏԵՐ» ԵՎ «ՏԱՆՈՒՏԵՐՈՒԹՅՈՒՆ» ՀԱՍԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՎԱՂ ԱՎԱՏԱՏԻՐԱԿԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

Բանալի բառեր – «տանուտեր», «տանուտերություն», նախարար, Տանուտիրական Հայաստան, Տանուտիրական գունդ, տանուտեր Հայոց, Մարգպանական Հայաստան, Սերեռու, Վահան Մամիկոնյան, Սմբատ Բագրատունի

Հայոց պատմության վաղ և զարգացած ավատատիրության շրջանում երկրի հասարակական-քաղաքական կյանքում մեծ էր խոշոր ու միջին հողատեր իշխանների՝ նախարարների դերը: V դարի որոշ հայ պատմիչների երկերում նախարար և իշխան տերմիններին զուգահեռ կիրառվում է նաև «տանուտեր» եզրույթը: Տանուտերին շնորհվող պատիվը կոչվում էր «տերություն» կամ «տանուտերություն»¹: Սակայն սկզբնաղբյուրներում հիշատակված «տանուտեր» եզրույթը միշտ չէ, որ հասկանալի է, թե ինչ իմաստով է կիրառված: Այն երբեմն օգտագործվում է իբրև նախարարին ու նահապետին հոմանիշ, իսկ երբեմն՝ հակադրվում դրանց:

Այս առումով կարևոր են Փավստոս Բուզանդի, Ղազար Փարպեցու, Մովսես Խորենացու և Սերեռուի տեղեկությունները: Այսպես, Փավստոս Բուզանդի հաղորդումներից հետևում է, որ տանուտերը տոհմի գլխավորն էր՝ նահապետը. «Եւ ազգին Մամիկոնեան տոհմին տանուտէր նահապետ կացոյց թագաւորն (Վարազդատ արքան (374-378) – Հ. Խ.), Վաչէ անուն ի նմին տոհմէ: Եւ եղև իբրև եկն եհաս յերկիրն Հայոց Մանուէլ եղբարքն իւրով Կոմսիւ հանդերձ, իբրև ետես զնա Վաչէն՝ որ յառաջն էր լեալ նահապետ, մինչև եկեալ էր ի նա՝ ետ ցնա զպատիւ իշխանութեանն զոր առեալ էր ի թագաւորէն Վարազդատայ: Քանզի նա էր երէց յազգին, և Մանուէլն ունէր զնահապետութեան ազգին տանուտերութեան պատուին. և Վաչէն լինէր երկրորդ»²: Բատ Սահառունին Վարազդատ արքայի հովանավորությամբ

¹ Չակերտների մեջ կիրառել ենք «տանուտերություն» եզրույթը, մյուս դեպքերում՝ «տանուտիրություն» տարբերակը: Ի դեպ, երկու ձևերը կիրառելի են:

² Փաւստոսի Բիւզանդացոյ Պատմութիւն Հայոց, բնագիրը Ք. Պատկանյանի, թարգմանությունը և ծանոթագրությունները Ստ. Մալխասյանցի, Երևան, 1987 (այսուհետև՝ **Փավստոս Բուզանդ**), էջ 364-366:

խնջույքի ժամանակ կազմակերպում է Մուշեղ Մամիկոնյանի սպանությունը, որից հետո արքան սպարապետության գործակալությունը հանձնում է նրան, իսկ Մամիկոնյան տոհմի տանուտեր է կարգվում Վաչե Մամիկոնյանը: Երբ պարսկական գերության մեջ գտնվող Մանվել Մամիկոնյանը եղբոր՝ Կոմսի հետ վերադառնում է Հայաստան, Վաչեն նրան է հանձնում իր տանուտիրական պատիվը, որը շնորհել էր Վարազդատ արքան, քանի որ տոհմի ավագը նա էր: Այդպիսով, Մանվել Մամիկոնյանը ստացավ իր տոհմի տանուտիրության-նահապետության պատիվը, իսկ Վաչեն նրանից հետո երկրորդն էր:

Մովսես Խորենացին նշում է, որ Վաղարշակ թագավորը¹ մեր երկրում սահմանեց նախարարություններ և դրանց համար նահապետներ պիտանի մարդկանցից²: Այնուհետև, ըստ Պատմահոր, իր ծառայությունների համար Վաղարշակը Շամբատ Բագարատին շնորհում է «ազգաւ» Արշակունիների թագադիրության պաշտոնը և տանուտիրական պատիվ, այն է՝ որ նրանից սերած տոհմը Բագրատունի կոչվի իր անունով³: Այստեղ Խորենացին նշում է նախարարությունների կազմավորման մասին Արտաշեսյանների օրոք: Ինչպես տեսնում ենք, նախարարության մեջ գլխավոր անձը կոչվում էր նահապետ (նախարար), որը իր տոհմի, ցեղի առաջնորդն էր՝ «տերը»⁴, որի ենթակայության ներքո գտնվող տիրույթը համարվում էր ոչ միայն նախարարություն, այլև «տերություն» կամ «տանուտերություն»⁵: Մովսես Խորենացին նախարարական տոհմը կոչում է նաև «տուն»⁶, և հավանաբար այստեղից է տանուտեր բնորոշումը. տան՝ տոհմի տեր, պետ, գլխավոր⁷:

Նաև Մեբեոսն է փաստում, որ «տերությունն» ու «տանուտերությունը» համարժեք են. «Եւ ապա յայնժամ թագաւորեաց Կաւատ ի վերայ աշխարհին պարսից... և կոչէ զՎահան ի դուն, և մեծարէ զնա մեծապէս պատուով: Եւ տայ նմա զմարգպանութիւն աշխարհին և զՄամիկոնեաց տէրութիւնն»⁸, «Յայնժամ կոչէ արքայ Կաւատ զՎարազատիրոց գորդի Սմբատայ Բագրատունոյ Խոսրով Շում կոչեցելոյ, և տայ նմա զիշխանութիւն տանուտէրու-

¹ Վաղարշակ արքան հավաքական կերպար է, որը մարմնավորում է Արտաշես Ա-ին, Տրդատ Ա-ին և այլ արքաների (տե՛ս Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. I, Երևան, 1971, էջ 674):

² Տե՛ս **Մովսէս Խորենացի**, Պատմութիւն Հայոց, քննական բնագիրը եւ ներածութիւնը Մ. Արեղեանի եւ Ս. Յարութիւնեանի, Երևան, 1991 (այսուհետև՝ **Մովսէս Խորենացի**), էջ 104:

³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 104-105: Տե՛ս նաև էջ 110:

⁴ Տե՛ս **Ղազար Փարպեցի**, Պատմութիւն Հայոց, «Մատենագիրք Հայոց», հ. Բ, Ե դար, Անթիլիաս-Լիբանան, 2003 (այսուհետև՝ **Ղազար Փարպեցի**), էջ 2371, 2377:

⁵ Տե՛ս **Փավստոս Բուզանդ**, էջ 390, **Ղազար Փարպեցի**, էջ 2316-2317, 2367-2369:

⁶ Տե՛ս **Մովսէս Խորենացի**, էջ 323:

⁷ Տե՛ս Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի, հ. II, Երևան, 1981, էջ 843:

⁸ Պատմութիւն Մեբեոսի, աշխատասիրությամբ Գ. Վ. Աբգարյանի, Երևան, 1979 (այսուհետև՝ **Մեբեոս**), էջ 67:

թեանն. առնէ զնա մարգպան և արձակէ ի Հայս»¹: Առաջին հաղորդման դեպքում, ըստ պատմիչի, պարսից Կավադ Ա արքան (488-496 և 498/499-531) Վահան Մամիկոնյանին տալիս է Հայոց մարգպանությունը և Մամիկոնյանների «տերությունը», այն է՝ Մամիկոնյան տոհմի տանուտիրությունը, իսկ մյուս վկայության մեջ նշվում է, որ Կավադ Բ Շերոյե արքան (628) Խոսրով Շում Սմբատ Բագրատունու որդուն՝ Վարազտիրոցին, տալիս է տանուտիրական իշխանությունը, որը ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ Բագրատունյաց նախարարության նահապետությունը, և նրան կարգելով մարգպան՝ ուղարկում է Հայաստան:

Նրա մեկ այլ վկայության մեջ տանուտիրական իշխանությունը, թերևս, արտահայտում է պաշտոնի՝ իշխանության որոշակի տեսակի իմաստ. «Յայնժամ տայ նմա արքայ (Խոսրով Բ Փարվեզը (590-628)՝ Սմբատ Բագրատունուն – Հ. Խ.) զտանուտերութիւն՝ որ անուանեալ կոչէր Խոսրով Շում, զարդարէ ի չքնաղս, ի գտակ և ի պատմուճան բեհեզեայս յոսկւոյ ամեալ... և ի գահս արծաթիս. արձակու ի նա զվաճառն փոքր, զղիւան աշխարհին... և հրամայէ նմա առնել մարգպան՝ զոր ինքն կամեսցի»²: Նշենք, որ Սմբատ Բագրատունուն շնորհված «Խոսրով Շում» կոչումը համարվել է պատվավոր տիտղոս-մականուն, որը նշանակել է «Խոսրովի ուրախություն»³: Այստեղ պատմիչը փաստում է, որ պարսից Խոսրով Փարվեզ արքան Սմբատին շնորհում է տանուտիրություն, սակայն ոչ թե Բագրատունյաց նախարարական իշխանությունը, որը, ըստ էության, նա արդեն ուներ, այլ դրանից իր բնույթով տարբերվող տանուտիրություն: Ի դեպ, Սեբեոսի այս հաղորդումը մեկնաբանվել է այլ կերպ, իբրև թե Սմբատ Բագրատունուն շնորհված տանուտիրությունն էր կոչվում «Խոսրով Շում»⁴:

Վ. Ղազարյանի կարծիքով, Սեբեոսի հիշատակած «տանուտերությունը» Սմբատ Բագրատունուն տրված իշխանությունն էր⁵ (սա տարբերվում էր նախորդ՝ Վրկանի մարգպանի կարգավիճակից, որը ստանձնել էր 599-607 թթ.), որի պաշտոնավարման ընթացքում (608-614/615) Խոսրով Փարվեզ արքան անվանակոչվեց «Խոսրով Շում», որը նրան այդպիսով տալիս էր Սասանյան տերության մեջ փոխարքայի կարգավիճակ⁶: Այսինքն՝ տանուտիրություն

¹ Նույն տեղում, էջ 128-129:

² Նույն տեղում, էջ 101:

³ Տե՛ս **Хуршудян Э.**, Армения и сасанидский Иран (историко-культурологическое исследование), Алматы, 2003, с. 94, տե՛ս նաև **Սեբեոս**, Պատմություն, քննական բնագիրը՝ Վ. Վ. Արզարյանի, արևելահայերեն թարգմանությունը, առաջաբանը և ծանոթագրությունները՝ Գուրգեն Խաչատրյանի և Վանո Եղիազարյանի, Երևան, 2005, էջ 341, ծնթ. 145:

⁴ Տե՛ս **Սեբեոս**, Պատմություն, 2005, էջ 123:

⁵ Սմբատ Բագրատունու այս իշխանությունը տարածվում էր Իրանի հյուսիսային և հյուսիսարևելյան մարզերի վրա (տե՛ս **Ղազարյան Վ.**, Հայ Առաքելական եկեղեցին Միջին Ասիայում Ե-ԺԵ դարերում, Երևան, 2008, էջ 54):

⁶ Տե՛ս **Ղազարյան Վ.**, Հայ Առաքելական եկեղեցու թեմի սկզբնավորումը Միջին Ասիայում (Է դարի սկիզբ) // «Էջմիածին», 2011, Ա, էջ 36-38, 53:

ասելով՝ տվյալ դեպքում Մեբեոսը նկատի է ունեցել այն իշխանությունը, որը ստանձնել էր Վրկանի մարզպան Սմբատ Բագրատունին:

Պատմիչի հաջորդ վկայությունից երևում է, որ տանուտիրական իշխանությունը նա կիրառում է նաև ժառանգապես տնօրինվող պաշտոն-տիրոջ սի համար. «Եւ գորդի նորա (Վարազտիրոց Բագրատունու – Հ. Խ.) զանդրանիկ, որում անուն էր Սմբատ, կարգեաց արքայ ի պատիւ հաւր իւրոյ. տուեալ նմա զիշխանութիւնն բնիկ տանուտէրութեանն ասպետութեան, և արար զնա դրունգար զաւրաց իւրոց»¹: «Տուեալ նմա զիշխանութիւնն բնիկ տանուտէրութեանն ասպետութեան» արտահայտությունը հավանաբար վերաբերում է ոչ թե Վարազտիրոց Բագրատունու որդի Սմբատին Բագրատունյաց նախարարության տանուտեր կարգելուն², այլ բուն Բագրատունիներին տրվող տիրոջ սի նստին՝ ասպետության պատվին³: Այստեղ չի բացառվում, որ այս Սմբատ Բագրատունին բյուզանդական Կոստանդին II (641-668) կայսեր կողմից կարգված լիներ նաև տոհմի ղեկավար՝ տանուտեր: Սակայն «տուեալ նմա զիշխանութիւնն բնիկ տանուտէրութեանն ասպետութեան» իմաստը հետևյալն է. Կոստանդին II կայսրը Սմբատին շնորհել է Բագրատունիների բնիկ ասպետության տանուտիրական իշխանությունը, այսինքն՝ ասպետի պաշտոն-տիրոջը⁴ ժառանգաբար զբաղեցնելու իրավունքը: Փաստորեն, միշտ չէ, որ «տանուտէրություն» եզրույթը կիրառվել է նախարարություն իմաստով:

Մասնագիտական գրականության մեջ, հենվելով Ն. Ադոնցի տեսակետի վրա, որը, ինչպես կտեսնենք, սխալ է ընկալվել, «Տանուտերական Հայաստանը» համարվել է Մարզպանական Հայաստանի նոր կարգավիճակ:

Այս կապակցությամբ հղենք Ն. Ադոնցին. «Պարսկական Հայաստանը մինչև 591 թ., իր այն սահմաններում, որտեղ տարածված էր այսպես կոչված տանուտիրական իրավունքը, հայերի մոտ երբեմն կոչվում էր Տանուտիրական երկիր, Տանուտիրական տուն»⁵: Այնուհետև նա նշում է, որ «փաստացի տանուտիրական էր և հավանաբար այդպես էր կոչվում ամբողջ Պարսկական Հայաստանը մինչև 591 թ.: Տանուտիրական հողերի մի մասը հռոմեացիներին անցնելուց հետո, ի տարբերություն հռոմեականի, Վասպուրական էր կոչվում պարսիկների ձեռքում մնացած Հայաստանը»⁶: Ա. Մուշեղյանը չի ընդունել Ն. Ադոնցի այս մոտեցումը՝ գտնելով, որ ըստ այդմ «կարելի է կար-

¹ Մեբեոս, էջ 144:

² Մանանդյան Հ., Երկեր հ. Բ, Երևան, 1978, էջ 541:

³ Տե՛ս Մեբեոս, Պատմություն, 2005, էջ 221, 358, ծնթ. 372:

⁴ Գ. Աբգարյանի բնորոշմամբ՝ սա եղել է ռազմական պաշտոն՝ «տանուտերության ասպետություն» (տե՛ս Մեբեոս, էջ 312-313, ծնթ. 507):

⁵ Адонц Н., Армения в эпоху Юстиниана. Политическое состояние на основе нахарарского строя, СПб., 1908, с. 231.

⁶ Նույն տեղում, էջ 232:

ծել, թե 591 թ. առաջ ամբողջ մարզպանական Հայաստանը կոչվել է Տանուտիրական կամ Վասպուրական գունդ, որ, իհարկե, հիմնավոր չէ»¹:

Ըստ Ս. Երեմյանի՝ «Մահակ Բագրատունու մահվանից հետո երկրի կառավարչի՝ մարզպանի և «տանուտեր Հայոցի» պարտականությունները ստանձնում է Վահան Մամիկոնյանը, ով արքայից արքա Պերոզի (459-484) սպանվելուց հետո դառնում է երկրի՝ նախարարների ու ժողովրդի կողմից ճանաչված կառավարիչը: Այդ ժամանակից սկսած, ի տարբերություն բյուզանդական Հայաստանի, մարզպանական Հայաստանը դարձավ «Տանուտիրական երկիր», իսկ Դվինը՝ նրա մայրաքաղաքը»²:

Ս. Երեմյանը այս միտքը փոխառել է Ն. Ադոնցից: Սակայն Ադոնցը գրել է. «Փաստացի տանուտիրական էր, և հավանաբար այդպես էր կոչվում, ամբողջ Պարսկական Հայաստանը մինչև 591 թ.»³, այն է՝ 428 թ. մինչև 591 թ., որը ոչ մի կերպ կապված չէ ո՛չ Պերոզ արքայի սպանության և ո՛չ էլ Նվարսակի դաշնագրի դրույթների հետ: Բացի այդ, Ս. Երեմյանը հայ ժողովրդի պատմության ակադեմիական հատորի մի ենթագլուխ վերնագրել է «Հայաստանը՝ Տանուտիրական երկիր», որի շարադրանքը տրամաբանորեն պետք է սկսվեր 484 թվականից: Սակայն ինքն իրեն հակասելով՝ նա, 450 թ. իրադարձություններին անդրադառնալով, նշում է, որ «հաղթողի փառքով պսակված Վարդան Մամիկոնյանն Արտաշատում նոր կառավարություն է կազմում՝ դառնալով երկրի կառավարիչ, այսինքն՝ «Տանուտեր հայոց», միաժամանակ մնալով նաև սպարապետ: Հայաստանը փաստորեն դառնում էր անկախ պետություն՝ «Տանուտիրական երկիր» կամ «երկիր տանուտիրական գնդին»⁴: Այսինքն, Ս. Երեմյանը նույն գրքի տարբեր շարադրանքներում Տանուտիրական Հայաստանի հռչակումը համարում է և՛ 450 թ. և՛ 484 թ., իսկ անկումը՝ 509 թ., որը Վարդ Մամիկոնյան մարզպանի կառավարման վերջին տարին էր⁵:

Է. Դանիելյանը, ընդունելով Ն. Ադոնցի և Ս. Երեմյանի տեսակետը, որ Տանուտիրական երկիրը մինչև Հայաստանի 591 թ. բաժանումը համապատասխանել է Հայկական մարզպանության տարածքին, հավելում է, որ դրանից հետո Տանուտիրական երկրի մի մասը՝ Այրարատ նահանգի հարավ-

¹ Մուշեղյան Ա., Մովսես Խորենացու դարը, Երևան, 2007, էջ 214:

² Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. II, Երևան, 1984, էջ 203, 205: Տե՛ս նաև Еремян С., Марзпанская Армения. Восстания 450-451 и 483-484 гг. // Очерки истории СССР. III-IX вв., М., 1958, с. 207:

³ Адонц Н., նշվ. աշխ., էջ 232: Թեպետ Ն. Ադոնցն ընդունել է, որ Տանուտիրական էր կոչվում ամբողջ Մարզպանական Հայաստանը, սակայն ինքն իրեն հակասելով՝ կարծում է, որ Տանուտիրական երկիրը բաղկացած էր երկու մասից՝ Այրարատ և Տուրուբերան նահանգներից (տե՛ս Адонц Н., նշվ. աշխ., էջ 234):

⁴ Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. II, էջ 183:

⁵ Նույն տեղում, էջ 212:

արևելյան հատվածը՝ Վասպուրականը, Մոկքը, Պարսկահայքը, Սյունիքը և հարակից հողերը մնացել էին պարսիկների ձեռքում¹:

Ա. Սուքիասյանը գտնում է, որ «երե 429 թ. հետո պարսիկներն Արևելյան Հայաստանը կոչում էին ուղղակի «մարգ», իսկ նրա կառավարչին՝ մարգպան, ապա ըստ Նվարսակի պայմանագրի կետերից մեկի՝ նրանք պարտավորվում էին Հայաստանը կոչել «Տանուտիրական երկիր», իսկ մարգպանին՝ «Տանուտեր Հայոց»²: Թ. Հակոբյանի և Վ. Իսկանյանի կարծիքով՝ 484 թ. Նվարսակում կնքված պայմանագրով փաստացի մարգպանական Հայաստանը վերածվեց կիսանկախ երկրի, որից հետո Հայաստանի մարգպանությունը կոչվում է «Տանուտիրական երկիր», իսկ մարգպանը՝ «Հայոց տանուտեր»³:

Վահանանց ապստամբության միակ սկզբնաղբյուրը Ղազար Փարպեցին է, որը «տանուտեր» եզրույթն օգտագործում է մեծապես որպես նախարար/նահապետին համարժեք. «Եւ տանուտերացն Հայոց, որոց խոստացեալ էր զկաթողիկոսութիւնն Սուրմակայ արծկեցի երիցուն՝ նստուցին զնա յաթոռ կաթողիկոսութեան Հայոց»⁴, «Արդ՝ եկեալ հասանէին տանուտեարքն Հայոց հանդերձ սեպհաւքն որ ընդ ինքեանս՝ յաշխարհս Հայոց...»⁵, «Խորհուրդ ի մէջ առեալ իշխանին Սիւնեաց Վասակայ հանդերձ ամենայն տանուտերամբք Հայոց եւ սեպհաւք»⁶, «Ուր պատրողական բանիւք խաբէութեան թարթափեցուցանէր թագաւորն Վրաց Վախթանգ զմիտս զաւրավարին Հայոց Վահանայ Մամիկոնէի եւ զայլ աւագ տանուտերացն Հայոց»⁷, «Եւ թագաւորին եւ ամենայն Արեաց աւագանւոյն լռեցուցեալ զբանս Մամիկոնենին Վահանայ՝ բազմեցուցանէին զնա ի գահու տէրութեանն Մամիկոնէից, տուեալ ցնա, ըստ աւրինի նախնեաց իւրոց, եւ զսպարապետութիւն Հայոց աշխարհին»⁸: Ակնհայտ է, որ այս հաղորդումներից և ոչ մեկը չի արտահայտում «տանուտեր Հայոցի»՝ երկրի կառավարչի բնույթը, որը, ըստ էության, արդեն իրականացնում էր արաբական շրջանի «Հայոց իշխանը»:

¹ **Ղանիելյան Է.**, Արևելյան Հայաստանի վարչատարածքային բաժանումը (591-629) // «ՀՀ ԳԱ Լրաբեր հասարակական գիտությունների» (այսուհետև՝ «Լրաբեր»), 1986, թիվ 8, էջ 57, տե՛ս նաև *նույնի*՝ Հայաստանի քաղաքական պատմությունը և Հայ Առաքելական եկեղեցին (VI-VII դարեր), Երևան, 2000, էջ 27-28:

² Տե՛ս **Сукнасян А.**, Общественно-политический строй и право Армении в эпоху раннего феодализма (III-IX вв.), Ереван, 1963, с. 299, 305:

³ **Հակոբյան Թ.**, Հայաստանի պատմական աշխարհագրություն, Երևան, 1968, էջ 113, **Իսկանյան Վ.**, Հայ-բյուզանդական հարաբերությունները IV-VII դդ., Երևան, 1991, էջ 352, 395:

⁴ **Ղազար Փարպեցի**, էջ 2223:

⁵ Նույն տեղում, էջ 2252:

⁶ Նույն տեղում, էջ 2255:

⁷ Նույն տեղում, էջ 2327:

⁸ Նույն տեղում, էջ 2368:

Ըստ Ղազար Փարպեցու՝ պարսից Վաղարշ արքայից արքան (484-488), ընդառաջելով Վահան Մամիկոնյանի խնդրանքին՝ Կամսարականներին շնորհեց տանուտիրական իշխանություն, իսկ Արծրունիներին՝ ոչ¹, ինչը ենթադրել է տալիս, որ «մարդպետ» տիտղոսը ևս նրանց չտրվեց: Դա կարող էր կապված լինել թե՛ Արծրունիների հանդեպ անվստահությունով² որպես մարդպետների և թե՛ այլ շարժառիթներով, օրինակ՝ պարսից արքունիքին Արծրունյաց նախարարի հավատարմության երաշխիքներ չտալը³: **Տանուտիրության հիմքում ընկած էր հողային սեփականության իրավունքը⁴, որը բովանդակում էր նախարարի ինքնավար իրավունքներն իրեն պատկանող տիրույթի նկատմամբ⁵: Հետևաբար՝ տանուտիրական իրավունքի շնորհմամբ այդ իրավունքներն օրինականացվում էին⁶: Նշենք, որ տանուտիրական իշխանությունը Հայաստանի ոչ բոլոր նախարարություններին էր տրվել:**

Հակառակ այն կարծիքի, թե 485 թ. Վահան Մամիկոնյանը Տիգրան մեկնեց՝ կարգվելու «Հայաստանի տանուտեր և սպարապետ»⁷, նշենք, որ Ղազար Փարպեցին իր շարադրանքում նրան կոչում է «տեառն Մամիկոնենից եւ սպարապետն Հայոց» կամ «գաւրավարն Հայոց տէրն Մամիկոնէից», այսինքն՝ Մամիկոնյան տոհմի տանուտեր և Հայոց սպարապետ: Առավել ևս մարգպան եղած ժամանակ Վահան Մամիկոնյանը «տանուտեր Հայոց» կոչումով հանդես չի գալիս, ավելին՝ այդպիսի կոչում չկար:

Ինչպես ճիշտ դիտարկել է Կ. Յուզբաշյանը, ապստամբները Վահանին ճանաչեցին Մամիկոնյան տոհմի տանուտեր, ընտրեցին նաև սպարապետ, իսկ Սահակ Բագրատունուն՝ մարգպան: Այնուհետև նա շարունակում է, որ այս փաստերը նշանակալից են, քանզի ապստամբները պահպանում են արդեն իսկ գոյություն ունեցող վարչակարգը՝ մարգպանությունը՝ ընդհանուր առմամբ պատրաստ լինելով ճանաչել Սասանյաններին, միայն թե ընդունվեն նաև իրենց՝ հայերի պահանջները⁸: Ուստի հարկ չկա կարծել, թե

¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 2368-2369:

² Վարդանյան Վ., Արծրունիները հայոց պատմության մեջ, Երևան, 2002, էջ 49-50:

³ Հարությունյան Բ., Արծրունյաց իշխանական ընտանիքը հայոց պատմության մեջ, Երևան, 2016, էջ 105:

⁴ Տե՛ս Ադոնց Ն., Հայաստանը Հուստինիանոսի դարաշրջանում: Քաղաքական կացությունը ըստ նախարարական կարգերի, Երևան, 1987, էջ 331:

⁵ Տե՛ս Մաթևոսյան Ռ., Բագրատունյաց Հայաստանի պետական կառուցվածքն ու վարչական կարգը, Երևան, 1990, էջ 28, Վարդանյան Վ., Արծրունիները հայոց պատմության մեջ, էջ 50:

⁶ Հարությունյան Բ., նշվ. աշխ., էջ 105:

⁷ Տե՛ս Սվազյան Հ., Աղվանից աշխարհի պատմություն (հնագույն շրջանից-VIII դարը ներառյալ), Երևան, 2006, էջ 210:

⁸ Իզբաշեան Կ., Աւարայրի ճակատամարտից դեպի Նուարսակի պայմանադրութիւնը, Երևան, 2005, էջ 135:

Մահակ Բագրատունու մահվանից հետո «տանուտեր Հայոցի» պարտակա-
նությունը ստանձնել է Վահան Մամիկոնյանը:

«Տանուտերական երկիր» եզրույթը հիշատակել է Մեբեոսը պարսից Խոս-
րով Փարվեզ արքայի՝ բյուզանդական Մավրիկիոս (582-602) կայսերը հղած
նամակի կապակցությամբ: Մեբեոսի հաղորդումը մասնավորապես կապ-
ված է Հայաստանի՝ 591 թ. Բյուզանդիային զիջվելիք տարածքների հետ. «Եւ
տաց քեզ (Խոսրով Փարվեզը՝ Մավրիկիոսին – *Հ. Խ.*) զկողմանս Ասորոց –
զԱրուաստանն ամենայն մինչև ի Մծբին քաղաք, և յերկրէն Հայոց՝ զաշ-
խարհն Տանուտերական իշխանութեանն մինչև ցԱյրարատ և ցԴուին քա-
ղաք.....»¹: Հաջորդ հիշատակումը վերաբերում է արդեն Խոսրով Փարվեզի
խոստման կատարմանը. «Ետ նոցա զԱրուաստան զամենայն մինչև ցՄծբին,
և զերկիրն Հայոց. որ ընդ իւրով իշխանութեամբն էր, զտունն Տանուտերա-
կան մինչև ցգետն Հուրագդան...: Եւ կողմն Վասպուրական գնդին էր ի ծա-
ռայութիւն Պարսից արքային»²: Մեբեոսի այս վկայությունը գրեթե նույնու-
թյամբ կրկնում է Թովմա Արծրունին³: Հովհաննես Դրասխանակերտցին և
նրան հետևող Վարդան վարդապետը հաղորդում են, որ, ի թիվս այլ տա-
րածքների, Խոսրով արքան տվեց նաև Հայոց աշխարհի այն մասը, որ Տանու-
տիրական գունդ էր⁴ կոչվում⁵:

Եթե փորձենք Բյուզանդական կայսրությանն անցած հայկական
տիրույթները սահմանագծել, կստացվի, որ Տանուտիրական իշխանության
երկիր կոչվածը կազմված էր Այրարատ նահանգից՝ «Տաշրաց սեպհականու-
թյամբ»⁶, Տայք, Տուրուբերան նահանգներից և Աղձնիքի որոշ հատվածներից⁷,

¹ Մեբեոս, էջ 76:

² Նույն տեղում, էջ 84:

³ Տե՛ս **Թովմա Արծրունի եւ Անանուն**, Պատմութիւն տանն Արծրունեաց // «Մատենագիրք
Հայոց», հ. ԺԱ, Ժ դար, Անթիլիաս-Լիբանան, 2010, էջ 123:

⁴ Գունդը, Ն. Աղոնցի բնորոշմամբ, նշանակել է զինվորական ուժերի որոշակի քանակ,
որը ենթարկվել է սպահբեղին (տե՛ս **Адоиц Н.**, նշվ. աշխ., էջ 233), և քանի որ Տանուտիրական
ու Վասպուրական երկրները ծառայել են որպես պարսկական կամ հայկական որոշ
գործառնների համար գորակայաններ, կրել են նաև գունդ անվանումը (**Адоиц Н.**, նշվ. աշխ.,
էջ 234):

⁵ Տե՛ս **Յովհաննես Դրասխանակերտցի**, Պատմութիւն Հայոց // «Մատենագիրք Հայոց», հ.
ԺԱ, Ժ դար, էջ 398, Հաւաքումն պատմութեան Վարդանայ վարդապետի, Վենետիկ, 1862, էջ
59:

⁶ Սեպհական-սեպուհական, այն է՝ տիրույթի՝ սեպուհներին ժառանգապես պատկանելու
մասին: Այս սեպուհականությունից հետագայում առաջացել է սեփականություն ձևը (տե՛ս
Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի, հ. II, էջ 706-707):

⁷ Տե՛ս Հայաստանի պատմության ատլաս, հ. Ա, Երևան, 2004, էջ 54-55, տե՛ս նաև
Հարությունյան Բ., Մեծ Հայքի վարչա-քաղաքական բաժանման համակարգն ըստ «Աշխար-
հացոյց»-ի, Երևան, 2001, էջ 392: Ա. Մուշեղյանը գտնում է, որ «Տանուտերական տունը»
կազմված էր Տուրուբերան նահանգից և Այրարատ նահանգի մեծ մասից՝ մինչև Դվին (տե՛ս
Մուշեղյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 213, 243):

բացառությամբ Մոկք աշխարհի¹: Դրա ապացույցը Մոկք նահանգի՝ ոչ միայն աշխարհագրորեն Վասպուրականին անմիջական սահմանակցելն էր, այլև այն, որ Հայաստանի 591 թ. բաժանումից հետո Մոկքը Վասպուրականի, Կորճայք ու Պարսկահայք նահանգների մեծ մասի, Այրարատի՝ արևելյան փոքր հատվածի հետ կազմում էր Հայկական մարզպանությունը²:

Պատմիչների հաղորդումներից հետևում է, որ Տանուտիրական իշխանության երկիրը (տուն, գունդ) չի վերաբերում ամբողջ Մարզպանական Հայաստանին, այլ միայն նրա մեկ հատվածին, որը ինքնաբերաբար բացառում է «Տանուտերական Հայաստան»՝ որպես երկրի կարգավիճակ և «տանուտեր Հայոց»՝ որպես երկրի կառավարիչ բնորոշումները:

Բ. Հարությունյանը, վերոհիշյալ պատմիչների հաղորդումներից ելնելով, ենթադրել է, որ Մարզպանական Հայաստանը վարչականորեն կազմված էր երեք հիմնական շրջաններից՝ 1. Տանուտիրական գնդի երկիր, 2. Վասպուրական կամ Սեպհական գնդի երկիր, 3. Սյունիք³: Ըստ հետազոտողի՝ Եղիշեի հաղորդումները հաստատում են, որ վարչական պատկերը V դարում ևս այդպիսին էր՝ որպես օրինակ մատնանշելով հայ ազատանու՝ Թեոդոս II (408-450) կայսերը գրած հրովարտակը, որում ըստ հերթականության թվարկված էին Վասակ Սյունի մարզպանը, Ներշապուհ Ռմբոսյանն ու սպարապետ Վարդան Մամիկոնյանը⁴, որի անունը պատմիչի կողմից զարմանալիորեն չի հիշատակվել: Ըստ այդմ Վասակ Սյունին ներկայացնում էր վարչական երկու միավոր՝ Սյունիքն ու Տանուտիրական գնդի երկիրը, իսկ Ներշապուհ Ռմբոսյանը՝ Վասպուրական գնդի երկիրը⁵: Այսինքն՝ Տանուտիրական գնդի երկիրը ներկայացնում էր մարզպանը և ոչ թե սպարապետը: Ռ. Հարությունյանը, ընդհակառակը, կարծում է, որ Վասակ Սյունին ներկայացնում էր Սյունիքը, Վարդան Մամիկոնյանը՝ Տանուտիրական գնդի, իսկ Ներշապուհ Ռմբոսյանը՝ Վասպուրական գնդի երկրները⁶: Դժվար է ասել, թե արդյոք Վարդան Մամիկոնյանը եղել է Տանուտիրական գնդի երկրի ներկայացուցիչը, թե ոչ: Սակայն, մեր կարծիքով, V դարում հազիվ թե Հայկական

¹ Տե՛ս **Հարությունյան Բ.**, Մեծ Հայքի Մոկք աշխարհն ըստ «Աշխարհացոյցի» // «Պատմաբանասիրական հանդես» (այսուհետև՝ «ՊԲՀ»), 1990, թիվ 1, էջ 51:

² Տե՛ս Հայաստանի պատմության ատլաս, հ. Ա, էջ 55:

³ **Հարությունյան Բ.**, Մեծ Հայքի վարչա-քաղաքական բաժանման համակարգն ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 391: Ռ. Հարությունյանը փաստում է ևս մեկ վարչական միավորի՝ «Այրարատի» գոյության մասին (տե՛ս **Հարությունյան Ռ.**, Մարզպանական Հայաստանի վարչական կառուցվածքի հարցի շուրջ // «Բանբեր», 2006, թիվ 2, էջ 84-86):

⁴ Տե՛ս Եղիշեի վասն Վարդանայ եւ Հայոց պատերազմին, աշխատութեամբ Ե. Տեր-Մինասեանի, Երևան, 1957, էջ 71:

⁵ Տե՛ս **Հարությունյան Բ.**, Մեծ Հայքի վարչա-քաղաքական բաժանման համակարգն ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 395:

⁶ Տե՛ս **Հարությունյան Ռ.**, Մարզպանական Հայաստանի վարչական կառուցվածքի հարցի շուրջ, էջ 82-83:

մարզպանությունը վարչականորեն բաժանվեր երեք շրջանի՝ նախ և առաջ սկզբնաղբյուրներում այդ մասին հստակ տեղեկություններ չլինելու պատճառով: Բացի այդ, պատմիչների կողմից Տանուտիրական ու Վասպուրական միավորներին «գունդ» կոչելն արդեն իսկ վկայում է դրանց ռազմավարչական միավորներ լինելու մասին: Այդպիսի միավորներ կարող էին ստեղծվել VI դարի երկրորդ կեսին՝ պարսից Խոսրով Ա Անուշիրվան արքայի (531-579) ռազմավարչական վերափոխությունների ժամանակ կամ հետո: «Աշխարհացոյց»-ում Հայաստանը ներկայացված է արդեն «Հյուսիսային Քուստակի» կազմում որպես մեկ վարչական միավոր՝ «Արմն որ է Հայք», բացառությամբ Սիսական-Սյունիքի¹: Հետևաբար, այդ ռազմավարչական միավորները ստեղծվել էին Քուստակների ձևավորման և 591 թ. պարսկաբյուզանդական պայմանագրի կնքման միջակայքում:

Ուշադրության է արժանի Դվինի պեղումներից հայտնաբերված Մասանյան շրջանի պահլավերեն գրությամբ կնքադրոշմը, որի վերծանող Վ. Լուկոնինը առաջարկել է կնիքի հետևյալ ընթերցումը. «Կենտրոնում՝ Հայաստան, եզրում՝ տուն հայոց գնդին»²: Ա. Քալանթարյանը, ընդունելով այս մոտեցումը, գտնում է, որ Տանուտիրական իշխանության երկիր, Տանուտիրական տուն և Տանուտիրական գունդ կոչվածը առանձին վարչական միավոր էր Այրարատ նահանգում, որը մարզպանական շրջանում կազմավորվել էր արքունապատկան հողերից և ներառում էր Ոստան, Մասեացոտն, Արագածոտն, Նիգ և հավանաբար շրջակա որոշ գավառներ³: Տանուտիրական տունը, ըստ Ա. Քալանթարյանի, VI դարի կեսերին վերանվանվել է «Հայոց գունդ», որը լուծարվել է Մասանյան տերության անկումից հետո՝ Թեոդորոս Ռշտունու իշխանության շրջանում⁴:

Իրանագետ Է. Խուրշուդյանն այդ կնքադրոշմի գրությանը տալիս է այսպիսի ընթերցում. «Կենտրոնում՝ Հայաստան (ոստան), իսկ շուրջը՝ Հայաստան. Տանուտիրական գունդ» (միջ. պրսկ. Arman/Armin/Armn. Gund ī kadagx-wadāyih)⁵: Հիմնվելով Սեբեոսի հաղորդումների վրա՝ նա եզրակացրել է, որ VI դարում Այրարատ նահանգը կոչվել է Տանուտիրական գնդի երկիր, իսկ Վասպուրականը՝ Վասպուրական, հետագայում՝ Սեպհական գնդի երկիր, և

¹ Տե՛ս Աշխարհացոյց Մովսեսի Խորենացոյ յաւելուածովք նախնեաց // «Մատենագիրք Հայոց», հ. Բ, Ե դար, Անթիլիաս-Լիբանան, 2003, էջ 2157:

² Քալանթարյան Ա., Հայոց Գունդը // ՀՀ-ում 1993-1995 թթ. Հնագիտական հետազոտությունների արդյունքներին նվիրված 10-րդ գիտական նստաշրջան, Երևան, 1996, էջ 77:

³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 77-78:

⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 78:

⁵ Хуршудян Э., նշվ. աշխ., էջ 236: Մեկ այլ կնքադրոշմ լրացուցիչ փաստում է Տանուտիրական գնդի ռազմավարչական միավոր լինելը, որի վրա պահլավերեն գրված է. «Հայոց Տանուտիրական գնդի հրամանատար (Gund-ī kadag xwadāyagān framādār Armini)», տե՛ս Gyselen R., Sasanian seals and sealings in the A. Saecedi collection // “Acta Iranica” 44, Peeters, Leuven, 2007, p. 44, Хуршудян Э., նշվ. աշխ., էջ 237:

ընդունել է Ա. Քալանթարյանի տեսակետը, ըստ որի՝ Տանուտիրական գունդը Մարզպանական Հայաստանի մի հատվածի պաշտոնական անվանումն էր, առանձին վարչական միավոր՝ Այրարատ նահանգում: Նրա կարծիքով՝ Տանուտիրական գունդը Մարզպանական Հայաստանում սասանյան տիպի ռազմավարական տիրույթ էր, որը մարզպանը ստանում էր իր պաշտոնի հետ¹: Նմանատիպ տեսակետ է հայտնել նաև Բ. Հարությունյանը՝ գտնելով, որ Տանուտիրական գնդի երկիր կոչված երկրամասը մարզպանի անմիջական ենթակայության ներքո էր, թեև այդ անունը դեռևս չէր կրում: 482-484 թթ. հաղթական ապստամբությունից հետո, երբ մարզպանությունը որպես կանոն տրվում էր տանուտեր տիտղոսը կրող հայ իշխաններին, Տանուտիրական գնդի երկիրը վերջնականապես ձևավորվեց որպես վարչական միավոր²:

Ըստ էության, Տանուտիրական իշխանության երկիրը (Տանուտիրական տուն, Տանուտիրական գունդ) եղել է ռազմավարչական միավոր, որը ստեղծվել էր թերևս VI դարի երկրորդ կեսերին պարսից Խոսրով Անուշիրվան արքայի իրականացրած վերափոխումների արդյունքում: Այն ընդգրկել է ոչ թե Հայկական մարզպանության ամբողջ տարածքը կամ նրա նահանգի մի փոքր հատվածը, այլ ինչպես Սյունիքն ու Վասպուրական գնդի երկիրը, եղել է առանձին վարչական միավոր՝ ներառելով Այրարատը՝ Տաշրաց սեպհակա՛նությանը, Տայք, Տուրուբերան նահանգները, Աղձնիքից որոշ հատվածներ: Սրանք 591 թ. պարսկաբյուզանդական պայմանագրով Բյուզանդական կայսրությանն անցած տարածքներն էին:

VIII դարի վերջին և IX դարի վաղ ավատատիրական շրջանին հատուկ նախարարական համակարգը սկսում է քայքայվել³: Մինչ այդ նախարարը (նահապետ, տանուտեր) իր տոհմի տիրույթների նկատմամբ ուներ անսահմանափակ իրավունք, նրա ձեռքում էր կենտրոնացած նախարարության ամբողջ իշխանությունը, իսկ տոհմի մյուս անդամները՝ սեպուհները, նման իրավունքից զուրկ էին: Սակայն ավատատիրական հարաբերությունների զարգացման հետևանքով փոխվում են նաև հողատիրության ձևերը: Սեպուհներն աստիճանաբար ձեռք են բերում տոհմական տիրույթներից հողաբաժիններ, որի հետևանքով նախարարը զրկվում է այդ հողատիրությունները միանձնյա տնօրինելու իրավունքից⁴: Այժմ տանուտերը կոչվում էր «գահերեց իշխան», իսկ սեպուհը՝ «գահակալ իշխան»⁵: Դրանով, փաստորեն, տանու-

¹ Տե՛ս Խըրշուդյա Չ., նշվ. աշխ., էջ 239, 247, 379:

² Տե՛ս Հարությունյան Բ., Մեծ Հայքի վարչա-քաղաքական բաժանման համակարգն ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 395:

³ Տե՛ս Մաթևոսյան Ռ., նշվ. աշխ., էջ 28:

⁴ Տե՛ս Աղոնց Ն., նշվ. աշխ., էջ 527, 530:

⁵ Տե՛ս Ութմազյան Հ., Սյունիքը IX-X դարերում, Երևան, 1958, էջ 27-28:

տեր, նախարար, նահապետ անվանումները փոխարինվում են «իշխան» եզրույթով¹:

Այսպիսով, սկզբնաղբյուրների հաղորդումներից հետևում է, որ «տանուտերը» նույն նախարարն էր՝ տոհմի նահապետը, իսկ «տանուտերությունը»՝

1. նախարարին տրվող պատիվն էր, որի հիման վրա նա իրականացնում էր իր տիրույթի կառավարումը,
2. նախարարության այլ անվանաձևն էր,
3. հաճախ արտահայտում էր նաև պաշտոնի՝ իշխանության իմաստ:

«Տանուտերական Հայաստան»՝ որպես երկրի կարգավիճակ և «տանուտեր Հայոց»՝ որպես երկրի կառավարիչ՝ մարզպան կարծիքները չեն հաստատվում սկզբնաղբյուրների տվյալներով: «Տանուտերական Հայաստան» եզրույթը կարող է կիրառվել միայն «Նախարարական Հայաստան» իմաստով և ընդգրկել 428-591 թվականները:

**Генрик Хачатрян – Понятия «танутер» и «танутерство»
в раннефеодальной Армении**

В армянских источниках V в. по отношению к крупным и средним армянским феодалам применяются не только термины «нахарар» и «князь», но и «танутер», а по отношению к управляемой территории – «танутерство». Как видно из первоисточников, «танутер» – это тот же наследственный землевладелец нахарар-князь, глава рода. А «танутерство» – это 1) «честь», которая вручалась нахарару (князю), на основе которой тот управлял своими земельными владениями, 2) существовали другие названия нахарарства (княжества), 3) часто обозначало также должность, власть. Принятые в историографии точки зрения о том, что «танутерская Армения» – это статус марзпанской Армении, а «танутер Армении» – управляющий страной, марзпан, не подтверждаются первоисточниками. Термин «танутерская Армения» может употребляться как «нахарарская (княжеская) Армения», и то лишь в применении к периоду 428-591 гг.

**Henrik Khachatryan – The Concepts of “Tanuter” and “Tanuterutyun” in the Early
Feudal Armenia**

In the Armenian sources of the fifth century not only the terms “nakharar” and “prince” but also “tanuter” were applied to the large and medium-sized Armenian feudal lords, and the term “tanuterutyun” was used for the territory under control. The reports of primary sources show that “tanuter” was the same hereditary landowner nakharar-prince, the head of the clan, while “tanuterutyun” was 1) the “honor” that was awarded to the nakharar (prince), on the basis of which he ruled his territory; 2) this was another name for “nakhararutyun” (principality); and 3) often also meant the post, in the sense of power. The points of view adopted in historiography that “Tanuterakan Armenia” is the status of the Armenian marzpanate and the “tanuter of Armenia” is the governor of the country – marzpan, are not supported by primary sources. The term “Tanuterakan Armenia” can be applied to “nakhararakan (princely) Armenia” only for the years 428-591.

¹ Տե՛ս **Բարխուդարյան Վ.**, Ֆեոդալական հողատիրությունը Հայաստանում 9-11-րդ դարերում, Երևան, 2017, էջ 89-90: